

A Critical Analysis of Mu'jam al-Mu'allafāt fi al-Radd alā al-Shi'a al-Ithnā Ashariyyah

Narges Nejati¹ , Mohammad Ghafoori Nejad² ,
and Maryam Aziziian³

1. PhD Student, Department of Shi'a Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: nargesnejati1400@gmail.com
2. *Corresponding Author*, Associate Professor, Department of Shi'a Studies, Faculty of Shi'a Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: ghafoori@urd.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: maryamazizian@um.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
31 May 2025
Received in revised form
21 June 2025
Accepted
30 June 2025
Available online
23 August 2025

Keywords:

Twelver Shi'ism (al-Shia al-Ithnā Ashariyya), polemical literature (radd), bibliographic compilation (mu'jam-nigārī), Mu'jam al-Mu'allafāt fi al-Radd alā al-Shi'a al-Ithnā Ashariyyan, bibliographic studies

ABSTRACT

Bibliographic compilation has been a significant area of interest for Muslim scholars across various historical periods. Evaluating their bibliographic methodologies in the contemporary era can illuminate the scientific growth and the epistemological, social, and religious dimensions of Islamic intellectual ecosystems. Motivated by this imperative, the present article critically examines a bibliographic work in the domain of sectarian polemics—Mu'jam al-Mu'allafāt fi al-Radd 'alā al-Shi'a al-Ithnā 'Ashariyya—within the academic landscape of Saudi Arabia. Employing a descriptive-analytical methodology, the research interrogates the extent to which the authors of Mu'jam al-Mu'allafāt adhered to scientific and technical bibliographic practices, particularly in concept definition and substantiation, during the documentation of anti-Twelve Shi'i works across the first four Islamic centuries. The findings reveal significant methodological deficiencies: the work suffers from imprecise definitional parameters regarding key concepts such as "Twelve Shi'ism," methodological transgressions, inclusion of heterogeneous materials incongruent with Imami Shi'i scholarship, and substantive weaknesses in citations and attributions. Moreover, numerous works cited are not inherently polemical texts, and the analytical approach demonstrates a pronounced departure from scholarly objectivity. Through a critical examination of representative examples of the work's errors and limitations, this article emphasizes the urgent necessity for comprehensive revision and methodological recalibration.

Cite this article: Nejati, N., Ghafoori Nejad, M., & Aziziian, M. (2025). A Critical Analysis of Mu'jam al-Mu'allafāt fi al-Radd alā al-Shi'a al-Ithnā Ashariyyah. *Theology Journal*, 12(1), 27-50. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.21341.1989>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/pke.2025.21341.1989>

Introduction

Lexicography has been one of the key branches in the Muslim scholarly tradition, serving as a strategic tool for organizing and accessing scientific information in both linguistic and various disciplinary domains. In the contemporary era, with the advancement of information technology and modern research methods, new works in this field are expected to exhibit higher levels of scientific precision. The present article aims to scientifically evaluate one such contemporary lexicon titled *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'a al-Ithnā 'Ashariyya* (Lexicon of Works in Refutation of Twelver Shi'ism), authored by Dr. 'Alī b. Muḥammad al-'Umrān and Dr. 'Abd al-Raḥmān al-Zahrānī, by critiquing its methodology and degree of impartiality. This lexicon, one of the earliest efforts to compile anti-Twelver Shi'i works up to the contemporary period within the Saudi Arabian academic context, requires critical examination from multiple perspectives, including the authors' approach to concepts, citation methods, and accuracy in source selection. The current research, focusing on the first four Islamic centuries (hijrī), seeks to assess the extent to which this work adheres to the scientific standards of lexicography. Given the increasing influence of Salafi intellectual currents in producing religious knowledge, as well as the role of lexicons in consolidating and disseminating sectarian discourses, critical analysis of such works is essential for identifying distortions and ideological biases. The objective of this study is to measure the authors' adherence to the scientific and technical principles of lexicography, including concept definition, citation accuracy, and impartiality in introducing anti-Twelver Shi'i works.

To date, no independent and comprehensive research has been conducted on cataloging and lexicography of anti-Shi'i works, particularly regarding the *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'a al-Ithnā 'Ashariyya*. The present article represents the first endeavor in this domain, which, while examining the observance of scientific foundations in the lexicon's introduction, also evaluates the cataloged works in detail, thereby filling a significant gap in lexicographical studies and critiques of anti-Shi'i sources.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach utilizing library-based resources. The primary data for the study consist of the information recorded in the book *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'a al-Ithnā 'Ashariyya*, supplemented by data drawn from rijālī (biographical evaluation) sources, biographical dictionaries (*tarājim*), bibliographies, and texts on sectarian studies (*fīraq-nigārī*) from both Sunni and Shi'i traditions. For greater precision, only the section pertaining to the first four hijrī centuries in the lexicon has been examined. The evaluation criteria include assessing the accuracy of key concept definitions, precision in attributing works, conformity

with scientific principles of lexicography, and measuring the authors' impartiality in selecting and introducing anti-Twelve Shi'i works. Efforts have also been made to analyze and critique evident instances of distortion, omission, or bias in quoting and introducing works, supported by robust evidence.

Findings

The content analysis of the book *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd alā al-Shī'a al-Ithnā Ashariyya* reveals that the authors have exhibited a lack of scientific precision and, at times, ideological presuppositions in defining, categorizing, and attributing refutational works. More than half of the books introduced as refutations against Imami Shi'ism lack explicit opposition to Twelver Shi'ism in terms of content or title, or can be interpreted otherwise. The book's structure demonstrates no thematic, chronological, or geographical categorization of the works, and the method of data collection lacks transparency.

In the descriptions of the works, many introductions are brief, non-analytical, and occasionally devoid of precise references. Furthermore, the concept of "refutation" (*raddiyya*) is employed in the lexicon in an expansive and uncritical manner, encompassing general theological books, works against other sects, and even those with doubtful attributions.

The authors, when confronting sensitive terms such as "Rāfiḍa," "bid'a" (innovation), and "fitna" (sedition), reproduce the rhetoric of takfīrī Salafī currents without historical or lexical critique. This contrasts with the expectation that such a lexicon, adopting a scientific approach, would make precise distinctions among various Shi'i orientations, between authentic and fabricated sources, and between doctrinal and political critiques. Consequently, the findings indicate that the book, rather than serving as a precise scientific tool, reflects contemporary Salafī perspectives.

The study and analysis of the content of *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd alā al-Shī'a al-Ithnā Ashariyya* demonstrate that the lexicon's authors lack sufficient methodological coherence and scientific accuracy in identifying, classifying, and describing books against Imami Shi'ism. Among the works introduced up to the end of the seventh hijrī century, a significant portion either lacks specific refutational content against Twelver Shi'ism or is accompanied by ambiguity and attribution doubts. Case-by-case examination reveals that in many instances, mere book titles or terms like "al-Rāfiḍa" have served as the basis for inclusion, without clarifying the actual content or the author's intent.

The article's author, through detailed analysis of over 30 titles from these works, has shown that only a portion can legitimately be classified as targeted refutations against Imamiyya, whereas several were originally composed against Zaydiyya, Ghulāt (extremists), or other theological sects. Additionally, some works only marginally reference Shi'ism or lack extant manuscripts and reliable descriptions.

Moreover, the authors' extensive and uncritical use of value-laden terms such as "bid'a," "Rāfiḍa," and "ḍalāla" (misguidance), without scientific differentiation among Shi'i tendencies, indicates Salafi presuppositions and a propagandistic approach in the lexicon. Overall, the findings suggest that the lexicon, rather than being a methodical and analytical tool for understanding anti-Shi'i refutational writing, mirrors the ideological outlook of contemporary Salafi currents.

The content analysis of *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'a al-Ithnā 'Ashariyya* indicates that the work faces serious issues in attributing and scientifically judging the introduced works. The book's commencement with two refutations attributed to Imam al-Ṣādiq ('a.s.)—lacking historical and rijālī credibility and reported from later centuries—reinforces suspicions of targeted bias against Shi'ism. Other introduced books, such as *al-Dalīl al-Kabīr* by Qāsim al-Rassī, contain no direct critique of Imami Shi'i beliefs on imamate and were framed in debates with Zindīqs or Murji'a. Examination of referenced sources in cases like *al-Radd 'alā al-Rāfiḍa wa Ahl al-Makr* reveals that no such book exists in the claimed author's works. In other instances, such as attributing a book to 'Alī b. al-Ḥusayn al-Qummī or al-Buzūfārī, it is evident that the lexicon's authors have erred in recording authors' names, work titles, and understanding source contents. Particularly regarding al-Khwārazmī, the referenced letter's content praises the Ahl al-Bayt ('a.s.) and cannot be categorized as an anti-Shi'i refutation. Collectively, these analyses indicate that of the 26 works introduced from the second and third hijrī centuries, only a minority exhibit verifiable refutational approaches, with a substantial number lacking credibility or harboring serious doubts in attribution, content, or intent.

Innovation and Scientific Value: This article, through methodical and content-based critique of *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'a al-Ithnā 'Ashariyya*, for the first time engages in a precise analysis of the conceptual foundations, methodological underpinnings, and validation of the works introduced in this lexicon. The critical examination of concepts such as Shi'a, Rāfiḍī, and refutational writing in the book's introduction, alongside an assessment of the authors' impartiality and attribution accuracy, opens a new perspective in evaluating anti-Shi'i sources. Drawing on robust library-based resources, this research not only enables historical validation of the books but also sheds new light on distortions, sectarian motives, and common methods in contemporary Salafi knowledge production.

Conclusion

The methodical examination of *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'a al-Ithnā 'Ashariyya* reveals that this work, despite its effort to compile refutations against Shi'ism, lacks sufficient precision in conceptualization, research methodology, and critical evaluation of sources. Incorrect conceptual

foundations, the absence of clear distinction between Shi'i antagonism and scientific critique, and disregard for attribution accuracy standards undermine the lexicon's scientific credibility. Furthermore, the analysis of the introduced works' content indicates that many sources either fundamentally lack a refutational pedigree or are historically suspect and undocumented. Consequently, this lexicon cannot serve as a reliable source in scholarly studies of the history of religious debates and refutational writing against Twelver Imami Shi'ism.

Author Contributions: The manuscript was written by the student. The co-supervisor provided significant guidance, and the supervisor reviewed the manuscript, provided critiques, and gave final approval. All stages of research, translation, writing, and editing were performed by the student.

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: The author would like to thank the article's reviewers for their time and valuable feedback.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: The research was not financially supported.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: Artificial intelligence was used for translating Arabic texts, with manual verification to ensure accuracy. It was also occasionally used to generate suggestions for subsection titles.

مطالعه انتقادی معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه

نرگس نجاتی^۱، محمد غفوری نژاد^۲، و مریم عزیزیان^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، قم، ایران. رایانامه: nargesnejati1400@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه شیعه‌شناسی، دانشکده شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، قم، ایران. رایانامه: ghafoori@urd.ac.ir
۳. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: maryamazian@um.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱

کلیدواژه‌ها:

شیعه اثناعشریه،

ردیه،

معجم‌نگاری،

معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه

الاثنی عشریه،

کتاب‌شناسی

معجم‌نگاری و فهرست‌نویسی یکی از موضوعات مورد علاقه مسلمانان در قرون مختلف بوده است. بررسی و ارزیابی معجم‌نگاری آنان در عصر حاضر می‌تواند میزان رشد علمی این حوزه دانش و نیز، ساحت‌های علمی، اجتماعی و مذهبی زیست‌بوم‌های اسلامی را روشن سازد. متأثر از این ضرورت و هدف، مقاله حاضر یکی از معجم‌های حوزه فرق و ردیه را در فضای آکادمیک عربستان سعودی با عنوان معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه مورد سنجش قرار داده است. پرسش این مقاله که به روش توصیفی-تحلیلی انجام شد، آن بود که مؤلفان معجم المؤلفات در ثبت آثار ضدشیعه اثناعشری در چهار سده نخستین اسلامی، تا چه میزان به روش‌های علمی و فنی در معجم‌نگاری به‌ویژه در تعریف مفاهیم و عینیت، پایبندی و تعهد داشته‌اند؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که این کتاب به‌دلیل عدم تعریف دقیق مفاهیم کلیدی مانند «شیعه اثناعشری»، تخطی از مؤلفه‌های روش تحقیق، گنجانیدن موضوعات غیرمتجانس با شیعه امامیه و کاستی در استنادها و انتساب‌های نادرست، از معیارهای علمی فاصله دارد. همچنین، بسیاری از آثار ذکرشده، ماهیتاً ردیه بر شیعه نیستند و تحلیل‌های ارائه‌شده در کتاب به‌شدت از رویکردهای بی‌طرفانه دور است. این مقاله با نقد نمونه‌هایی از اشتباهات و کاستی‌های این اثر، بر ضرورت بازنگری و اصلاح آن تأکید دارد.

استناد: نجاتی، نرگس؛ غفوری نژاد، محمد؛ عزیزیان، مریم (۱۴۰۴). مطالعه انتقادی معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه.

پژوهشنامه کلام، ۱۲(۱)، ۲۷-۵۰. 1989.21341.pke.2025.10.22034/doi.org/https://

مقدمه

معجم‌نگاری و فهرست‌نویسی یکی از شیوه‌های مرسوم در تألیف و تنظیم آثار در تمدن اسلامی بوده است. در این نوع قالب، اطلاعات درباره یک موضوع خاص به شکل غالباً الفبایی دسته‌بندی و ارائه می‌شد (سجادی و عالم‌زاده، ۱۳۸۲، صص. ۱۴۳-۱۴۶). در فهرست‌نویسی و معجم‌نگاری موضوعات متنوعی همچون فرهنگ لغات، الفاظ قرآن و... تنظیم می‌شوند. این نوع از کتاب‌ها حکم راهنما را برای خوانندگان دارد و دسترسی آنان را به موضوع مورد مطالعه آسان‌تر می‌کند. تحول، تکامل و نظام‌مندسازی این دانش، به‌ویژه در زمینه فهرست‌نگاری علوم قرآن و حدیث، توسط مستشرقان انجام شد (برای اطلاعات بیشتر، رک: رحماندوست، ۱۳۹۰، صص. ۱۸۲-۱۸۷). یکی دیگر از کارکردهای معجم‌نویسی، تنظیم کتب تألیف‌یافته در موضوعات علمی و حوزه‌های یک دانش خاص همچون علم حدیث، کلام و فرق بوده است. با توجه به تنوع آثار تألیفی در هر علم و دانشی به‌ویژه در دوره معاصر، وجود چنین فهرست‌ها و معجم‌هایی استفاده محققان را در حوزه دانش و هنر آسان‌تر می‌کند (رحماندوست، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۴؛ برای فهرست‌نویسی، رک: مصطفوی سبزواری، ۱۳۸۴، صص. ۱۳۷-۱۴۸).

یکی از فهرست‌های برجسته در حوزه فرق و ردیه‌نگاری، کتاب معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه است. این اثر توسط العمران با همکاری الزهرانی در ۱۴۳۴ق/ ۱۳۹۲/ ۲۰۱۳ تألیف شده و در ریاض به چاپ رسیده است. این دو مؤلف، از استادان دانشگاه در مدینه منوره عربستان سعودی هستند. علی بن محمد العمران (تولد: ۱۳۹۰ق/ ۱۹۷۰) تألیفات متعددی در حوزه علوم اسلامی دارد.

انگیزه اولیه العمران و الزهرانی برای جمع‌آوری این معجم، عدم وجود کتاب جامع درخصوص فهرستی از آثار ضدشیعه امامی‌مذهب بوده که در طول تاریخ اسلام از ابتدای سده یکم تا دوره معاصر به نگارش درآمده است. هرچند نویسندگان، اثر خود را رضایت‌بخش خوانده‌اند، هنوز آن را کامل ندانسته و تکمیل کتاب در چاپ‌های بعدی را جزء هدف آتی خویش قرار داده‌اند (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۷).

همان‌گونه که ذکر آن رفت، تحول و تکامل فهرست‌نویسی توسط غربیان در علوم و هنرهای مختلف انجام شد (رحماندوست، ۱۳۹۰، صص. ۱۸۳، ۱۸۵). استفاده از ابزارهای نوین در فضای فناوری اطلاعات، از بسیاری از دشواری‌ها و خطاهای احتمالی که پیشینیان در تدوین شیوه معجم‌نویسی و فهرست‌نگاری با آن مواجه بودند، کاسته است (برای این دشواری‌ها و خطاها، رک: رحماندوست، ۱۳۹۰، صص. ۱۸۲، ۱۸۷-۱۹۳). از این‌رو، انتظار می‌رود کتاب معجم المؤلفات که در دوره معاصر نگاشته شده، با روش‌های علمی و فنی این شیوه تألیفی آشنا باشد و آن را اعمال کرده باشد.

با عنایت به اینکه کتاب حاضر، جزء نخستین معجم‌ها در این موضوع تخصصی به حساب می‌آید، مطالعه و نقد آن از چند جهت، قابل‌تأمل بوده و ضرورت دارد: نخست آن‌که تصویری از فضای اندیشگانی بخشی از محققان دانشگاهی در عربستان سعودی را نسبت به جریان شیعه و روش تحقیق علمی ارائه می‌دهد؛ دیگر آن‌که، گونه‌ای از تقابل‌های فکری میان مذاهب اسلامی را در قرن ۲۱ به نمایش می‌گذارد، همچنان‌که میزان تحول معجم‌نگاری و فهرست‌نگاری مسلمانان معاصر را نسبت به گذشتگان روشن می‌سازد. پس، مطالعه و ارزیابی

علمی شیوه جمع‌آوری و نحوه مواجهه نویسندگان این اثر در گردآوری فهرستی از آثار ضدشیعی حائز اهمیت است.

از این‌رو، مسئله مقاله حاضر، ارزیابی روشی، سنجش میزان بی‌طرفی و پایبندی مؤلفان معجم المؤلفات به اصول فنی و علمی در معجم‌نگاری، به‌ویژه صحت استناد مطالب کتاب، است. البته از آنجا که بازه زمانی این معجم بیش از چهارده قرن را دربر می‌گیرد، امکان ارزیابی کل این فهرست حجیم در یک مقاله وجود ندارد. به‌منظور سنجش دقیق‌تر، در این پژوهش، تنها فهرست کتب در چهار سده آغازین اسلامی در معجم المؤلفات مورد تحقیق قرار می‌گیرد. بر این اساس، پرسش این مقاله که به روش توصیفی-تحلیلی انجام می‌شود، آن است که مؤلفان معجم المؤلفات در ثبت آثار ضدشیعه اثناعشری تا ابتدای قرن پنجم هجری، تا چه میزان به روش‌های علمی و فنی در معجم‌نگاری به‌ویژه در تعریف مفاهیم و عینیت، پایبندی و تعهد داشته‌اند؟

باید یادآور شویم که در خصوص سابقه تحقیق، پژوهشی که فهرست‌نویسی و معجم‌نگاری ضدشیعه و یا به‌طور اخص، معجم المؤلفات را بررسی کرده باشد، یافت نشد؛ لذا مقاله حاضر نخستین تحقیق در این زمینه خواهد بود.

در ادامه مقاله، در بخش اول، مقدمه این کتاب از منظر میزان رعایت مبانی علمی سنجیده می‌شود. در بخش دوم مقاله، آثار فهرست‌شده در متن معجم ارزیابی خواهد شد.

بخش اول: ارزیابی مبانی پژوهش در «مقدمه» کتاب معجم المؤلفات

امروزه متأثر از رشد روش تحقیق در رشته‌ها و علوم مختلف، سخن از مبانی پژوهش همچون مسئله، پرسش، روش و در صورت لزوم، مفروضات، تعریف مفاهیم، فایده و ضرورت پژوهش، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. این موارد که حکم نقشه راه و ساختمان را دارند، غالباً در «مقدمه» کتاب گنجانده می‌شوند. در ادامه، این مبانی در مقدمه اثر معجم المؤلفات مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد تا میزان اعتبار علمی اثر سنجیده شود. تأکید می‌شود ارزیابی این بخش به مقدمه معجم محدود است و در بخش دوم، متن کتاب مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱- ابهام در تعریف مفاهیم، عنوان و ناهماهنگی اجزای تحقیق

بخش مهمی از یک متن علمی، ازجمله معجم‌نگاری، انسجام میان عنوان، مسئله، پرسش‌ها، مفاهیم و سایر اجزای تحقیق است (ملاتی توانی، ۱۳۸۶، صص. ۶۳-۸۲؛ فتوحی، ۱۳۹۳، صص. ۱۲۹-۱۳۵؛ حضرتی، ۱۳۹۰، صص. ۱۰۰-۱۱۳، ۱۳۶-۱۴۹). متأسفانه در این کتاب، این هماهنگی دیده نمی‌شود. عنوان کتاب معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه است. دو مفهوم کلیدی در عنوان، یکی «مؤلفات و ردیه‌ها علیه شیعه» و دیگری مفهوم «شیعه اثناعشری» است. متأسفانه در این معجم، تعریف روشنی از این دو عبارت ارائه نشده، درحالی‌که موضوع اصلی آن دقیقاً مرتبط با این دو مفهوم کلیدی است. به‌دلیل همین ابهام، میان اجزای پژوهش انسجام منطقی برقرار نیست. در ادامه، توضیحاتی درباره این دو مفهوم ارائه می‌شود.

۱-۱ - مفهوم شیعه اثناعشری

ابتدا لازم است واژه شیعه و رافضی تعریف شود و سپس، به تعریف مؤلفان این معجم توجه شود. تعریف واژه «شیعه» و نیز، «رافضی» در دو ساحت «لغوی» و «اصطلاحی» قابل بررسی است. شیعه در «لغت» در چند معنا ضبط شده که شامل یک شخص پیرو یا گروه پیروان، حزب یا فرقه و یا اشاعه‌دهندگان یک تفکر یا یک مسئله می‌شود (فرمانیان، ۱۳۸۷، ص. ۲۱؛ ولوی و دشتی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۴). تعاریف شیعه در معنای «اصطلاحی» در طول تاریخ، تغییرات بیشتری را تجربه کرده است. این اصطلاح گاه به فردی اطلاق می‌شد که شخص حضرت علی (ع) را بر همه صحابه مقدم می‌داشت و ایشان و فرزندانشان را شایسته امامت می‌دانست. گاهی نیز، مراد کسی بوده که امام علی (ع) را بر عثمان برتر می‌دانست و یا شخصی بود که علاوه بر باور به برتری علی بن ابی‌طالب (ع) بر صحابه، به وجود نص (خفی یا جلی) در امامت امام علی (ع) و فرزندان ایشان هم معتقد بود (فرمانیان، ۱۳۸۷، صص. ۲۱-۲۳). بنابراین، امامت در نگرش یک فرد شیعی، جزئی از اصول دین است و مستقیم در حوزه انتخاب و تصمیم خداوند قرار دارد و به اختیار و نظر مردم واگذار نشده است (امین، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۸). بنا بر این تعریف، می‌توان همه شاخه‌های امامیه، کیسانیه، زیدیه، اسماعیلیه و غلات را ذیل واژه شیعه دسته‌بندی کرد (امین، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۹). شیعه اثناعشریه به گروهی اطلاق می‌شود که به دوازده امام بعد از رسول الله (ص) ایمان دارند و امام علی (ع) را طبق نص، جانشین پیامبر (ص) می‌دانند (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص. ۴۱).

واژه رفض و «رافضی» مانند کلمه شیعه دارای دو تعریف «لغوی» و «اصطلاحی» است. رافضی در «لغت» به شخصی گفته می‌شود که فعل رفض (کنار گذاشتن یا ترک کردن یک شخص یا امری) را نسبت به یک شخص یا گروه انجام دهد؛ به عبارت دیگر، آن شخص یا گروه را ترک کند (غفوری، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۴). رافضی در «اصطلاح»، به افرادی اطلاق می‌شد که از شیخین، یا برخی از صحابه و یا همه صحابه برائت جسته و یا به آن‌ها نگاه منتقدانه داشتند. برخی از رافضیان عملکرد تندتری داشته و حتی به صحابه ناسزا هم می‌گفتند (غفوری، ۱۳۹۱، صص. ۱۱۴-۱۱۵). پس، رافضی یک معنای واحد نداشته است. این اصطلاح را عموماً مخالفان شیعه در مورد پیروان این مذهب به کار برده‌اند. به عنوان مثال، خطیب بغدادی (م. ۴۶۳ق) در کتاب *الفرق بین الفرق* که در مورد فرق اسلامی و اثبات حقانیت مذهب عامه به‌ویژه شافعی است، شیعیان را «روافض» (در فارسی، یعنی رافضیان) خطاب کرده است (رک: قدسی، ۱۴۰۲). به نظر می‌رسد علمای اهل سنت و جماعت و نیز، غالب فرقه‌نگاران، واژه رافضی را نه تنها برای شیعیان تندرو و غالی، بلکه برای تمام شیعیان فارغ از انشعاب‌های آن‌ها (امامیه، زیدیه، کیسانیه و غلات) استعمال کرده‌اند (غفوری، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۵).

مطابق با توضیحات فوق، واژه‌های «شیعه» و «رافضی» از کلماتی هستند که در طول زمان قبض و بسط و تحول معنایی داشته‌اند. در این کتاب، کوشش درخوری برای ارائه تعاریف مختلف مفاهیم شیعه و رافضی نشده است. در مقدمه این کتاب تنها به این بسنده شده که واژه شیعه و رافضی به یک معنا فهم شده و آن هم، با عبارت سب صحابه پیوند خورده است: «فرقة الشيعة الرافضة (سبب الصحابة)» (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۶). در قسمت توضیح روش کتاب، رافضه همان شیعه و البته، شیعه اثناعشری در نظر گرفته شده است و تمام فرقه‌هایی که اصل آن‌ها به رافضه برمی‌گردد مانند باطنیه، اسماعیلیه و قادیانیه، شیعه خوانده شده‌اند:

«...فرقه‌های اللّتی تعود من حیث الاصل إلى الرافضة؛ کالباطنیه و الاسماعیلیه و القادیانیه...» (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۱۰).

به‌درستی مشخص نیست مؤلفان معجم با استناد به کدام منابع متقدم یا معاصر، چنین تعریف بسیطی از شیعه را انتخاب کرده‌اند؟!

امری که مخاطب را بیشتر به شگفتی وامی‌دارد، انتساب فرقه قادیانی (یا احمدیه) به شیعه دوازده‌امامی است، درحالی‌که این فرقه در سده ۱۳ق/۱۹ ظهور یافته است. هر دو نام این فرقه منسوب به مؤسس آن، میرزا غلام احمد قادیانی است که در سال ۱۲۵۵ق/۱۸۳۹ در روستای قادیان از توابع ایالت پنجاب در هند متولد شد و در سال ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰ در شهر لاهور پاکستان وفات یافت. میرزا غلام احمد در سن ۴۰ سالگی مدعی شد که مورد وحی و الهام الهی قرار گرفته است. ظاهراً وی بعدها حتی مدعی یک نبوت خاص نیز برای خویش شد. پیروان قادیانیه از احکام خاصی پیروی می‌کنند (برای اطلاعات و نقد بیشتر، رک: آذری‌نژاد، ۱۳۸۳، صص. ۱۴۸-۱۵۵؛ بهشتی، ۱۳۸۶، صص. ۲۰۷-۲۱۳). در مقدمه کتاب معجم، نویسندگان بدون ذکر دلایل و شواهد، این فرقه را شیعه قلمداد نموده که به‌شدت از اعتبار این اثر می‌کاهد، درحالی‌که احمدیه مطرود دو مذهب شیعی و سنی واقع شده، تا جایی که آن‌ها را خارج از آیین اسلام قلمداد کرده‌اند (آذری‌نژاد، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۵). عربستان سعودی به پیروان این آیین، اجازه حج نمی‌دهد.

در مجموع، این ابهامات و وسعت‌نظر نویسندگان در تعریف مفهوم «شیعه اثناعشری» سبب شده که انسجام علمی، منطقی و روش‌مند میان عنوان، اجزای پژوهش و محتوای اثر از میان برود. البته این تعریف ناقص و مبهم، فرصت مناسبی را برای مؤلفان فراهم آورده تا به‌آسانی آثار زیدی، اسماعیلی و حتی قادیانی غیرشیعی را به‌عنوان شیعه اثناعشری جلوه داده و این‌گونه، فهرست حجیمی را در این معجم عرضه کنند. از این‌رو، درحالی‌که مخاطب بر اساس عنوان، انتظار دارد در سرتاسر این کتاب، با ردیه‌های ضد «شیعه امامیه» مواجه شود، با فهرست نه‌چندان کمی از آثار غیر امامی روبه‌رو می‌شود.

۱-۲- مفهوم ردیه‌نویسی

«ردیه‌نویسی» مفهوم بسیار مهم دیگری است که اساساً فهرست‌نگاری این کتاب درباره آن انجام شده است. در عنوان این معجم، عبارات «مؤلفات فی الرد علی» به کار رفته که منظور همان عبارت سنتی «کتاب علی...» و «الرد علی» است؛ پس، ضروری است که به تعریف این اصطلاح نگاهی بیندازیم. مفهوم ردیه‌نویسی، گونه‌ای نوشتار است که محتوای اصلی آن، اثبات بطلان عقیده خاصی است و به‌عنوان یک سنت رایج در تمدن اسلامی مورد استفاده بوده است. به‌طور خاص، ردیه‌ها در تاریخ اندیشه اسلامی به‌عنوان ابزارهایی برای مقابله با عقاید مخالف و اثبات صحت باورهای کلامی قلمداد شده‌اند. در این نوع نگارش، عنوان غالب ردیه‌ها معمولاً با ترکیب عربی «الرد علی...» یا عبارت فارسی «رد بر...» همراه است که به‌وضوح نشان‌دهنده رویکرد سلبی آن‌ها در رد نظریات مخالف است. این مفهوم از لغت «رد» که به‌معنای بازگرداندن یا بازپس گرفتن است، نشأت گرفته و در ردیه‌نویسی به‌عنوان ابزاری برای بازگرداندن ادله یا مدعای مخالف به خود وی به کار گرفته می‌شود (انوری، ۱۳۹۹، ص. ۱). کتابی همچون کتاب الرد علی الرافضة و اهل المکر فی المنع من التکنی

بابی بکر نمونه‌ای از ردیه است که در صدد رد عقاید شیعه است؛ هرچند به ظاهر در عنوان کتاب از «الرد علی...» استفاده شده است، به دلیل عدم ارائه ادله موثق و نبود دقت کافی در مطالب، ذیل تعریف کتاب ردیه نمی‌گنجد؛ در بخش دوم این مقاله نیز به تشریح بیشتر این کتاب پرداخته شده است.

ردیه‌نویسی در حقیقت به عنوان یکی از ارکان فن جدل و به‌ویژه در علم کلام توسعه یافته است. در این زمینه، همواره در کنار استدلال‌های ایجابی برای اثبات درستی عقاید ایمانی، از یک وجه سلبی نیز سخن گفته می‌شود که به معنای رد عقاید اهل بدعت و انحراف از سنت پیامبر (ص) است. این ویژگی ردیه‌نویسی باعث شده که این نوع نگارش در سطوح مختلف کلامی، به‌ویژه در مواجهه با مذاهب و فرق مختلف، مورد توجه قرار بگیرد. بر این اساس، رد عقاید و بدعت‌ها در ارتباط مستقیم با مرزبندی‌هایی است که برای تشخیص «فرقه ناجیه» از دیگر فرقه‌ها در آموزه‌های اسلامی مطرح شده است (انواری، ۱۳۹۹، ص. ۲).

در جریان رشد کلام اسلامی، ردیه‌ها به عنوان منابع مهمی برای شناخت جریان‌ها و تضادهای فکری و فرقه‌ای مورد استفاده قرار می‌گیرند. این آثار به عنوان ابزاری برای تبیین و تحکیم مواضع اعتقادی عمل کرده و از این منظر، در توسعه روش‌های عقلانی در مباحث دینی نقش برجسته‌ای ایفا کرده‌اند. از این دیدگاه، برای رد آنچه به غلط به دین نسبت داده شده، مفهوم عام «بدعت» در برابر «سنت» به کار گرفته شد (انواری، ۱۳۹۹، ص. ۳).

متأسفانه مؤلفان معجم از تعریف و روشن‌ساختن زاویه دید خود نسبت به این واژه نیز، سر باز زده‌اند که نقطه ضعف دیگری برای این کتاب به حساب می‌آید (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۱۰). بهتر بود مؤلفان در مقدمه، مراد خود را توضیح می‌دادند. چراکه بر اساس عنوان، دقیقاً منظور ردیه‌هایی است که ضدشیعه امامی نگاشته شده است. اما توضیحات نویسندگان معجم *المؤلفات* در قسمت روش مقدمه و نیز، فهرست آثار این معجم، ناقض این عنوان است، چون دایره شمول آن‌ها نه فقط ردیه‌ها بلکه کل آثار کلامی در جهان اسلام را شامل می‌شود. این امر، از همگونی میان عنوان و اجزای متن به شدت کاسته است (برای شواهد بیشتر، رک: ادامه مقاله در ذیل نقد روش مقدمه و نیز، بخش دوم، ارزیابی محتوای کتاب).

۲- عدم پابندی به عینیت و بی‌طرفی در معجم‌نگاری

یکی از ضرورت‌های تحقیق علمی، عینیت و بی‌طرفی است. عینیت یعنی کوششی برای رهایی از تعصبات علمی و عقیدتی تا بتوان موضوع مورد مطالعه را آن گونه که هست، مشاهده کرد. تمام مراحل تحقیق از انتخاب موضوع گرفته تا فیش‌برداری داده‌ها و در نهایت، تبیین و نگارش، نباید مبتنی بر تعصبات، پیش‌داوری‌ها، قضاوت‌ها و نگرش‌های ذهنی پژوهشگر انجام شود. به بیان دیگر، موضوعی خاص همچون معجم‌نگاری نباید به صورت جانبدارانه انتخاب و یا با جهت‌گیری‌های خاص که با نگرش علمی تعارض دارد، نگاشته شود (برای اطلاعات بیشتر، رک: حافظ‌نیا، ۱۳۸۸، صص. ۲۴، ۲۵، ۱۰۶، ۱۰۷؛ ملائی توانی، ۱۳۸۶، ص. ۶۴).

توضیحات العمران و الزهرانی در مقدمه، ارتباط نویسندگان را از همان ابتدای کتاب با این ضرورت علمی نشان می‌دهد. توجه به این توضیحات خالی از فایده نیست: العمران و الزهرانی با استناد به حدیث نبوی «أن الأمة ستفرق فرقا وأحزابا كثيرة»، بسیاری از فرق را ضاله می‌پندارند. بنا بر زعم آنان، شیعه رافضی (که سب صحابه

می‌کنند) «گمراه‌ترین» و «زنده‌ترین» فرقه در عالم اسلام بوده است. به نظر آنان، شیعه بزرگ‌ترین ضربه‌ها را به بدنه فکری و سیاسی اسلام در طول تاریخ اسلام وارد کرده؛ از جمله آن که سبب فتنه‌ها و جنگ‌ها و در نتیجه، ضعف دول اسلامی و تقویت دشمنان اسلام شده است (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، صص. ۵-۸). این دو نویسنده معجم کوشش دارند میان متغیر مستقل فعالیت مذهب تشیع با متغیر وابسته ضعف جهان اسلام و قدرت‌یابی دشمنان آن، یک رابطه علی-معلولی عرضه کنند. نویسندگان، تهیه معجم خویش را علم و روش نافع («علم النافع»... «المهمة الجلیلة و الخططة النافعة») می‌دانند، چراکه ادامه‌دهنده راه و تجمیع‌کننده کوشش علمایی است که در رد شیعه اثنا عشری در طول تاریخ اسلام زحمات فراوانی متحمل شده‌اند (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۷).

هنگامی که یک اثر با این مقدمه آغاز شود و در آن، از همان ابتدا شیعه به‌مثابه «گمراه‌ترین فرقه» شناخته شود، چگونه انتظار می‌رود که در گردآوری فهرست آثار ضدشیعی، با انصاف و عینیت رفتار کند؟! در حقیقت امر، آنان به جای تعهد به روش علمی، به عقیده شخصی خویش پایبند بوده‌اند (برای نمونه‌های دیگر نقض عینیت در کتاب، رک: ادامه مقاله).

۳- تخطی یا پایبندی به مؤلفه‌های روش تحقیق؟

یکی از نکات مهم در مبانی یک پژوهش علمی، توجه به روش نویسنده است که برنامه منظم و تکنیک‌های جست‌وجوی وی را برای پاسخ به مسئله تحقیق روشن می‌کند. این روش شامل مسائل مختلف همچون شیوه منبع‌شناسی، نحوه تنظیم طرح و نگارش کتاب، روش استنادی و توصیفی و یا تحلیلی و... می‌شود (فتوحی، ۱۳۹۳، صص. ۱۳۹-۱۴۸). خوشبختانه برخلاف مفاهیم، مؤلفان این معجم تیتیری را به نام روش («منهج») و ملاک‌های گزینش آثار معجم در قسمت «مقدمه» اختصاص داده‌اند. بنا بر توضیح مؤلفان، روش گزینش آن‌ها شامل موارد زیر می‌شود:

- ۱- کتابی که رد بر شیعه باشد یا با آن‌ها وارد مناقشه و مباحثه شده و به نقد آنان پرداخته باشد، هرچند از خود شیعیان باشد. حتی کتبی که ردیه بر برخی از فرق شیعه باشد، نیز، در شمارش این فهرست‌نویسی لحاظ خواهد شد، چراکه اصل آن فرقه به رافضه (شیعه) باز می‌گردد. باطنیه، اسماعیلیه و قادیانیه از جمله این فرق هستند؛ هرچند، به‌طور کامل، کل ردیه‌ها علیه این فرق را بررسی نکرده‌ایم.
- ۲- ذکر آثاری که در آن‌ها، فصلی از کتاب یا مبحثی از رساله به نقد شیعه اختصاص داده شده است. اما در این شمارش، چنانچه در میانه یک کتاب، به مناسبتی، نقدی نسبت به شیعه صورت گرفته، شامل فهرست این معجم نمی‌شود، چراکه حجم کتاب به‌شدت افزایش می‌یافت.

۳- محدوده زمانی این پژوهش، از ابتدای تاریخ اسلامی تا پایان عصر جدید را در بر می‌گیرد.

- ۴- ذکر اسامی این کتب، هرگز به‌معنای تزکیه، مدح و تأیید محتوای این آثار یا پذیرش دیدگاه نویسندگان نیست، بلکه معرفی صرف ردیه‌هاست که بنا بر ضرورت، ما برخی توضیحات درباره کتاب یا نویسنده را در تیتیر «ملاحظات» ذکر خواهیم کرد (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۱۰).

ایراد نحوه گزینش شماره ۱، پیش‌تر در تیتیر تعریف مفاهیم ذکر شد. اضافه کردن این نکته ضروری است که اگر موضوع شامل تمام فرق شیعه می‌شود، چرا کل ردیه‌ها بررسی نشده و بر پایه کدام معیار، برخی آثار از فهرست این معجم حذف شده‌اند؟! در ذیل شماره ۲، نویسندگان توضیح شفاف و کاملی از نحوه گزینش کتاب‌ها ارائه نداده‌اند. توجه به نقل مستقیم ضرورت دارد: «۲. نذر کل من تعرض لهم بالنقد، و إن كان فصلا في كتاب أو مبحثاً في رسالة، وليس من شرطنا أن نذكر كل من تعرض لهم في أثناء كتاب، لأن هذا كثير جداً» در این جمله، ملاک آن‌ها برای تعیین حجم صفحات «مبحثی از رساله» و نقدی «در میانه یک کتاب» روشن نیست؟! مشخص نیست چنانچه، در لابه‌لای فصول مختلف کتابی، نویسنده نقدی بر شیعه وارد کرده باشد، در لیست این معجم قرار می‌گرفته یا الزاماً باید فصل مستقلی را به شیعه اختصاص داده باشد؟! این عدم شفافیت، به اینجا ختم نمی‌شود. نگاهی به فهرست آثار در همین چهار قرن، عدم پابندی مؤلفان را به روش مقدمه نشان می‌دهد. از سوی دیگر، این گستره زمانی (شماره ۳)، هرچند در نگاه اول جامعیت اثر را تضمین می‌کند، در عمل به دلیل وسعت موضوع، از دقت نظر در بسیاری از متون، بازمانده و به جای تمرکز بر کیفیت، به انبوه‌سازی آثار منجر شده است. اگرچه تأکید بر موضع بی‌طرفی در ذکر آثار (شماره ۴)، در ظاهر، بیانگر رعایت انصاف است، هدف نویسندگان چنانچه پیش‌تر ذکر آن رفت، دشمنی با تشیع و مطرود نشان دادن مذهب شیعه در طول تاریخ بوده و در عمل، گاه نقدهایی را بدون پشتوانه کافی و صرفاً بر اساس دیدگاه شخصی یا مذهبی خود ارائه کرده‌اند. این مسئله موجب کاهش اعتبار علمی اثر شده و آن را به ابزاری برای تبلیغ دیدگاه خاصی تبدیل کرده است. در مجموع، روش تحقیق این کتاب با وجود تلاش برای جامعیت، به علت عدم کاربست تکنیک‌های منطقی و ملاک قطعی و ابهام در گزینش منابع، وسعت بیش از حد زمانی و نبود عمق کافی در تحلیل، با کاستی‌های قابل توجهی روبه‌رو است که آن را از دستیابی به استانداردهای یک اثر علمی بی‌طرف بازمی‌دارد.

۴- روش گردآوری و فهرست‌نویسی ردیه‌ها

بیان شیوه گردآوری داده‌ها و آثار و سپس، نحوه ارائه فهرست، یکی از ضرورت‌های مبانی پژوهش است (حافظیانی، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۴). نویسندگان معجم این ضرورت علمی را رعایت کرده‌اند و احتمالاً به این علت بوده که این قسمت از مبانی تحقیق در تقابل با نگرش ضدشیعی آنان نبوده است. ابتدا، العمران و الزهرانی توضیح مختصری از شیوه جست‌وجوی کتابخانه‌ای و اینترنتی خود ارائه داده‌اند (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۷). سپس، شیوه فهرست ردیه‌ها را این گونه شرح داده که به لحاظ زمانی، آثار را قرن به قرن چینش کرده‌اند. در مرحله بعد، در ذیل هر قرن، متون را برحسب تقدم زمانی وفات مؤلفان تفکیک کرده، اما ابتدا نام کتاب و سپس، مؤلف را قید کرده‌اند. چنانچه سال وفات مؤلف مجهول باشد ولی قرن وی مشخص بوده، اثر او را در آخر قرن مربوط ضبط کرده‌اند. اگر هم، سال وفات و هم، قرن مؤلف مجهول بوده، وی را در انتهای فهرست مؤلفان معاصر در بخش پایانی کتاب ثبت کرده‌اند. در انتهای معجم نیز، فهرست اعلامی از آثار، نویسندگان و موضوعات آن‌ها بر اساس حروف الفبا ارائه شده است تا دسترسی خوانندگان را آسان‌تر سازد (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۹).

شیوه فهرست‌نویسی کتاب‌ها در این معجم برحسب چهار فقره انجام شده که نویسندگان آن را توضیح

داده‌اند:

نام کتاب، اسم مؤلف آن، اطلاعات اثر و ملاحظات کتاب. در قسمت مؤلف، اسم، نسب، مذهب، شهر و مکان زیست و تاریخ وفات را ذکر می‌کنیم. در ذیل کتاب، نام کامل اثر و در صورت وجود اسامی مشابه برای این کتاب، در پاورقی، آن اسامی قید خواهد شد. در قسمت معلومات متن، توضیح مربوط به وضعیت نسخه خطی یا نشر اثر، تعداد چاپ و حجم آن را در صورت دسترسی به کتاب ارائه کرده‌ایم. در بخش ملاحظات کتاب، منبعی که اطلاعات اثر از آن اخذ شده، بیان می‌شود. همچنین، در صورت دسترسی، اطلاعاتی از علت نگارش، شیوه نقد شیعه و یا مذهب مؤلفی که سنی نبوده در این بخش ذکر خواهد شد (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، صص. ۱۰-۹). در مجموع، از آنجاکه مسئله نگارندگان مقاله حاضر، ارزیابی معجم المؤلفات بوده، لازم است مزایا و نقاط قوت آن را نیز، ذکر کنند تا خود، ناقص بی‌طرفی علمی نشوند. بر این اساس، توضیحات العمران و الزهرانی در این بخش از مقدمه، از حسن‌های التزام به روش علمی در این معجم محسوب می‌شود. اما باید افزود که در روش گردآوری داده‌ها، رعایت «اصل دقت» و «اصل صحت» ضرورت حیاتی دارد (حافظنیا، ۱۳۸۸، صص. ۱۶۴-۱۶۵). متأسفانه نویسندگان معجم در ساحت عمل (در مقدمه و متن کتاب)، از رعایت این دو اصل بازمانده‌اند. در بسیاری از موارد، معیارهای علمی مانند دقت در شناسایی نویسندگان، صحت انتساب آثار و تحلیل محتوایی نقض شده که موجب تضعیف اعتبار علمی کتاب می‌شود. به‌عنوان نمونه، برخی از آثار به‌اشتباه به نویسندگان شیعه نسبت داده شده‌اند یا کتاب‌هایی به‌عنوان ردیه بر شیعه معرفی شده که تنها بخش کوچکی از آن‌ها به این موضوع اختصاص داشته است. به‌عنوان نمونه، دومین ردیه معرفی شده در کتاب که منسوب به امام صادق (ع) است، نام دیگر همان نخستین ردیه (منسوب به امام (ع)) در قرن دوم هجری است. لازم بود نویسندگان مطابق با شیوه مذکور خود در مقدمه، ردیه دوم را حذف کرده و در پاورقی نخستین ردیه، از آن سخن می‌گفتند (برای شواهد بیشتر، رک: بخش دوم مقاله).

۵- فایده پژوهش و ضرورت انجام تحقیق

دو اصل دیگری که در مبانی یک تحقیق علمی به آن اشاره می‌شود، ضرورت و فایده علمی پژوهش است (ملائی توانی، ۱۳۸۶، صص. ۹۱-۹۳؛ حضرتی، ۱۳۹۰، صص. ۱۴۱-۱۴۲). العمران و الزهرانی به این دو اصل در «مقدمه» معجم‌نگاری توجه کرده که فارغ از محتوای آن، از محسنات و نقاط قوت روشی این اثر محسوب می‌شود. فواید و ضرورت این معجم بر اساس دیدگاه مؤلفان در شش محور بیان شده است: بیان کوشش علمای اسلام (فارغ از اختلافات مذهبی آنان) در رد این فرقه؛ گردآوری و معرفی تألیفاتی که سبب آشنایی مخاطبان با مهم‌ترین مسائلی شود که تا کنون بطلان شیعه را بیان کرده‌اند؛ آگاهی به پراکنش مکانی کتب ردیه که هم، نحوه پراکندگی جغرافیایی گسترش شیعه و هم، میزان کوشش علمای هر منطقه را در مقابل این فرقه نشان می‌دهد. این امر کمک می‌کند سرزمین‌هایی که بیشترین ضدیت و فعالیت فرهنگی علیه شیعه را در طول تاریخ داشته‌اند، کشف و شناسایی شوند؛ فایده دیگر آن که مخاطبان از مسائلی که به میزان کافی در طول تاریخ، به شبهات شیعه پاسخ داده شده، آگاه می‌شوند تا از تکرار تصنیفات مشابه اجتناب کنند. در عوض، درباره مسائلی تحقیق کنند که کماکان بی‌پاسخ مانده است؛ ذکر قرن به قرن این تألیفات می‌تواند پراکنش زمانی فعالیت شیعه

و مخالفانش را در هر قرن در جهان اسلام روشن سازد؛ و فایده نهایی این است که معرفت مخاطبان را نسبت به وضعیت نشر ردیه‌ها افزایش می‌دهد تا در صورت علاقه، برای احیاء و طبع نسخ خطی، اقدام لازم را انجام دهند (العرمان و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، صص. ۸-۹).

فارغ از منظر روش تحقیق، بیشتر فواید مذکور مانند آگاهی از پراکنش مکانی و زمانی تصانیف ردیه و آشنایی با وضعیت نشر و نسخ خطی ردیه‌ها برای جامعه علمی اهمیت و ضرورت دارد، اما با بررسی دقیق‌تر، می‌توان کاستی‌ها و ابهامات جدی را در این ادعاها یافت. این‌ها سخنان حقی هستند که از آن استفاده باطل شده، چرا که در جهت دشمنی با شیعه مطرح شده‌اند. این هدف سوگیرانه زمانی روشن‌تر می‌شود که به یاد آوریم نویسندگان تمام هم خود را در تعریف ابهام‌آمیز مفاهیم، دوری از عینیت و عدم پابندی به مؤلفه‌های روش تحقیق به کار بستند تا حجم ردیه‌ها را افزایش دهند. همچنین، برشماری مسائل فوق‌الذکر، اگرچه در نگاه اول ارزشمند به نظر می‌رسد، اما این مسئله که این موارد چگونه انتخاب شده و معیارهای دسته‌بندی آن‌ها چیست، در مقدمه توضیح داده نشده است. همچنین، ادعای اینکه این اثر می‌تواند موضوعات اشباع‌شده را تعیین کند، نیازمند تحلیل دقیق‌تر و همراهی با پژوهش‌های مستقل دیگری است، چرا که صرفاً گردآوری اسامی ردیه‌ها نمی‌تواند معیاری برای اشباع یا کمبود مباحث ارائه دهد. در نهایت، اشاره به کتاب‌های خطی و نیاز به احیای آن‌ها، در صورتی ارزشمند است که شناسایی این آثار با دقت و بر اساس منابع معتبر صورت گرفته باشد، درحالی که این موضوع نیز در معجم فاقد بررسی عمیق است. به‌طور کلی، هرچند مؤلفان تلاش کرده‌اند اهمیت پژوهش خود را نشان دهند، عدم شفافیت در روش‌شناسی و استنادهای کافی، فواید بیان‌شده را از سطح یک ادعای کلی فراتر نمی‌برد و نیازمند بازنگری جدی است.

بخش دوم: ارزیابی آثار معرفی‌شده در «متن» کتاب معجم المؤلفات

تا کنون، مبانی پژوهش کتاب در بخش «مقدمه» ارزیابی شد. در این قسمت، میزان تعهد علمی و روشی نویسندگان معجم در خود «متن» در مواجهه با ثبت کتب به‌عنوان ردیه نقد می‌شود. مطالعات اخیر نشان می‌دهد در تاریخ‌نگاری اسلامی در عصر کلاسیک، مسلمانان به فهرست‌نویسی و معجم‌نگاری بیشتر از تواریخ عمومی و سلسله‌ای، اشتیاق نشان دادند. در واقع، تولید سیاه‌های هرچه بیشتر از فهرست‌ها و انتشار معجم‌های حجیم، به نشانه اعتبار مورخ و تجسم پیشتری از دانش او تصور می‌شد. در این سنت، برای بازنگری دقیق و منتقدانه آثار معجم‌های پیشین، دغدغه و ضرورتی وجود نداشت و بیشتر، ضمن رونویسی از آثار پیشینیان، داده‌های معاصر مورخ در همان موضوع معجم نیز، افزوده می‌شد. از سویی دیگر، رقابت‌های مذهبی که روندی فزاینده داشت، بر نحوه فهرست‌نویسی اثر می‌گذاشت (برای جزئیات، رک: رایبسون، ۱۳۹۸، صص. ۱۳۶-۱۴۷).

اما در روش‌های علمی مدرن، «نظریه تقدم پاک‌سازی بر تهیه معجم» پدید آمده است. مطابق با این دیدگاه، برای تهیه معجم، ابتدا لازم است اعتبار آثار را اثبات کرد و سپس، به تهیه فهرست و کلیده‌ها به‌منظور راهیابی دست زد. تطبیق دقیق داده‌ها از زوایای مختلف با هدف زدودن زواید، از وظایف اصلی معجم‌نگار است (رحماندوست، ۱۳۹۰، صص. ۱۹۰-۱۹۱). اما متأسفانه شیوه علمی جدید در این اثر لحاظ نشده است که برای

یک کتاب در سده بیستویک میلادی ضعف جدی به حساب می آید. نمونه‌ای از عدم تعهد علمی در این کتاب در ادامه اشاره می‌شود.

۱- انتخاب موضوعات غیرمتجانس با مسئله پژوهش در فهرست‌نویسی

در مجموع، ۴۴ اثر ردیه در چهار قرن نخستین اسلامی در این معجم معرفی شده است. به سبب ابهام در تعریف مفاهیم و نقض عینیت، موضوعات متنوعی در این فهرست دیده می‌شود (رک: جدول شماره ۱). چنانچه با تساهل نگریده و ردیه‌ها را شامل موارد گسترده زیر در نظر بگیریم که هر کتابی که حاوی عبارت «الرد علی...» و مرتبط با شیعه باشد؛ آثاری که عنوان «الامامة» داشته و یا مربوط به اثبات برتری و حقانیت یکی از خلفای راشدین و معاویه باشند؛ تعداد ردیه‌ها در این بازه زمانی، ۳۳ مورد خواهد شد.

۱۱ داده باقی‌مانده مربوط به مضامین فرقه‌نگاری، فضائل‌نگاری، السنه و شعر است که به سبب سختی در دایره ردیه جای می‌گیرند، چراکه تنها به شیعه اختصاص نداشته و به نوعی آثار کلامی-تاریخی محسوب می‌شوند. مراجعه به کتب السنه معرفی شده در این معجم مانند السنه احمد بن حنبل نشان می‌دهد که مجموعه‌ای از احادیث متنوع است که ممکن است احادیثی در فضیلت صحابه و شیخین هم داشته باشد و نمی‌تواند به تنهایی رد بر تشیع محسوب شود. کتاب‌های فضائل صحابه هم، گرچه نشانه عقیده کلامی اهل سنت است، اما نمی‌تواند بدون قرینه واضح در کتاب، اثری علیه شیعه قلمداد شود. چند بیت مربوط به تشیع در دیوان یک شاعر با هیچ معیاری یک ردیه محسوب نمی‌شود و این نقض آشکار روش تحقیق و بی‌طرفی نویسندگان معجم است. جالب آن که در بخش «ملاحظات»، مشخص نشده که کدام فصل‌های هر کتاب در ذیل مضامین فوق‌الذکر، ضدشیعی است! از سویی دیگر، با وجود جست‌وجوی فراوان نگارنده مقاله، درباره ۶ اثر ردیایی در تراجم، منابع و پژوهش‌های معاصر دیگر پیدا نشد که بتوان موضوع آن را سنجید. علاوه بر این، ۸ داده هم فاقد اعتبار بودند (رک: قسمت بعدی مقاله). با این توضیحات، از ۴۴ اثر، تقریباً (آن هم با تساهل دیدگاه) ۲۱ مورد ردیه باقی می‌ماند که کمتر از ۵۰٪ است. اگر با دیدی سختگیرانه‌تر، آثار کلامی نظیر الامامة و اثبات برتری خلفا (غیر امام علی (ع)) را ردیه صرف در نظر نگیریم، این درصد بسیار کمتر خواهد شد. این آمار به تنهایی، میزان دقت، بی‌طرفی و اعتبار این معجم ضدشیعی را به نمایش می‌گذارد!

۲- خطا و غفلت در ضبط دقیق نام مؤلفین و آثار و انتساب نادرست ردیه به آثار غیرمرتبط

ضعف دیگر این فهرست مربوط به لغزش و غفلتی است که دو نویسنده معجم در خصوص ثبت اسامی مؤلفان و کتب و نیز، فهرست‌نویسی آثاری انجام داده‌اند که قطعاً ضدشیعه امامیه محسوب نمی‌شوند. جالب آن که پنج خطا مربوط به آثار یک امام و عالمان شیعی است که نگرش ضدشیعی کتاب را بیشتر تأیید می‌کند. در ادامه، این لغزش‌ها به تفکیک بیان خواهد شد.

۲-۱- دو کتاب ردیه منسوب به امام صادق علیه السلام

کتاب معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه با معرفی دو اثر ردیه بر شیعه که به امام صادق علیه‌السلام (م. ۱۴۸ق) منسوب شده‌اند، آغاز می‌شود (العمران و الزهرانی، ۱۳۳۴ق، ص. ۱۵). در واقع، این دو

کتاب همان طور که در ذیل توضیحات اثر دوم آمده، یک کتاب هستند که در دو نسخه، با دو نام متفاوت ضبط شده است. یک نسخه خطی با نام *هنه مناظره جعفر بن محمد الصادق (ع) مع رافضی در خزانه علی پاشا* در استانبول نگهداری می‌شود. نسخه دیگر با عنوان *ذکر مناظره الصادق ابی عبدالله جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابیطالب لبعض الشیعه فی تفضیل بین ابی بکر و علی (ع) در کتابخانه ظاهریه دمشق* وجود دارد (الشبل، ۱۴۱۷ق). سزگین (۱۴۱۲ق، ص. ۴۷۴) از این کتاب با عنوان *الرد علی الروافض یاد* کرده است. مشخص نیست چرا نویسندگان، اثر دوم را به عنوان یک ردیه مستقل شماره گذاری و معرفی کرده‌اند؟! شروع ردیه‌های ضدشیعی با ذکر دو اثر منسوب به امام صادق (ع)، عامدانه و به قصد تخریب این فرقه انجام شده است؛ امری که از بی طرفی این اثر به شدت می‌کاهد.

این رساله منسوب از طریق سماعتی ثبت شده که قدمت آن به قرن ۶ و ۷ ق بازمی‌گردد که متأخر و در نتیجه، قابل تردید است (حیدری، ۱۴۳۰ق). همچنین، سید محسن امین نیز، که ۲۴ کتاب و رساله را به امام صادق (ع) منسوب دانسته، دلیل موثق بر تألیف این رساله توسط امام پیدا نکرده و انتساب آن را فاقد اعتبار می‌داند (ضیایی، ۱۳۷۱، ص. ۱۵۲).

از سویی دیگر، یکی از ایرادات به شیعه، همواره این بوده که امام صادق (ع) برخلاف بنیان‌گذاران مکاتب فقهی همچون مالک بن انس و ابوحنیفه، هیچ اثر فقهی را خودشان ننوشتند و فقه شیعه، بعدها به دروغ به ایشان نسبت داده شده است. درحالی که مطالعات اخیر در باب فقه سده دوم نشان می‌دهد که بر اساس سنت آموزش در آن قرن، هیچ کدام از بنیان‌گذاران مکاتب فقهی مالکی و حنفی و نیز، امامی خود، رساله فقهی تدوین نکردند، بلکه بعدها، شاگردان، تعلیم و احادیث آنان را مکتوب کرده و به پیشوای خویش منسوب می‌کردند (برای این دیدگاه، رک: انصاری، ۱۴۰۳). جالب است که مؤلفان معجم این ایراد و بافتار تاریخی را نادیده گرفته و انتساب یک متن کلامی را به امام (ع) صحیح دانسته‌اند! متأسفانه نویسندگان بدون به‌روزرسانی اطلاعات خود، دو داده ضعیف را به عنوان نخستین آثار معجم ضبط کرده‌اند.

۲-۲- کتاب الدلیل الکبیر فی الرد علی الزنادقه و الملحدین و یلیه، الرد علی الملحد و مناظرته

کتاب الدلیل الکبیر فی الرد علی الزنادقه و الملحدین نوشته قاسم بن ابراهیم رسی (م. ۳۴۶ق) در معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه به عنوان اثری ضدشیعه ثبت شده است (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۱۸). این اثر، جایگاهی مهم در کلام اسلامی دارد. قاسم رسی در این کتاب دیدگاه‌های زنادقه، ملحدین و مرجئه را نقد کرده، اما به مسائل اختلافی اهل سنت و شیعه با اعتقادات شیعه اثناعشری اشاره مستقیمی ندارد. تنها در فصل «رسالة جواب فی امامة الامام علی علیه السلام» به بیان فضائل امام علی (ع) پرداخته و بر برتری علمی، جهادی و دینی ایشان تأکید کرده است (قاسم رسی، ۱۴۲۰ق، ص. ۸۱)، بی‌آنکه نقدی بر باورهای امامتی شیعه وارد سازد. از این رو، تحلیل محتوایی کتاب نشان می‌دهد که انتساب آن به جریان ردیه‌نویسی علیه شیعه اثناعشری فاقد پشتوانه متقن است.

۲-۳- رساله النهی عن سب الصحابه

العمران و الزهرانی (۱۴۳۴ق، ص. ۲۰) این رساله را به محمد بن سحنون (م. ۲۵۶ق) منسوب دانسته و ذیل توضیحات، به ذکر این نکته بسنده کرده‌اند که این کتاب مفقود است. جست‌وجوی نگارنده مقاله در کتب تراجم متقدم و متأخر حکایت از این دارد که اثری با این عنوان و مشخصات در فهرست تصانیف متعدد ابن سحنون نیامده است (ابن سحنون، ۱۴۳۲ق، ص. ۲۰؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق، ج. ۱۳، ص. ۶۰؛ پاشا بغدادی، ۱۹۵۵، ج. ۲، ص. ۱۷؛ سزگین، ۱۴۱۲ق، ج. ۳، ص. ۱۵۶).

۲-۴- کتاب الرد علی الرافضه و اهل المکر فی المذبح من التکنی بابی بکر

بنا بر نقل مؤلفان معجم المؤلفات، این کتاب به قلم ابوالحسن یحیی بن الحسن بن جعفر بن عبیدالله الاعرج العلوی العبیدلی العقیقی (م. ۲۷۷ق) در ردّ شیعه اثناعشریه نگاشته شده است. آنان نقل خود را به طبقات النسائین، ج. ۱۲ مستند کرده‌اند (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۲۱). منابع ارجاعی طبقات النسائین عبارت است از تاریخ التراث العربی، ذیل شماره ۱۳- العقیقی (سزگین، ۱۴۱۲ق، ص. ۶۱)، رجال نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۴۴۱)، معجم المؤلفین (کحاله، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۳، ص. ۱۹۰) و کتاب الاعلام زرکلی (۱۹۸۹، ج. ۸، ص. ۱۴۰). نگارنده مقاله کل منابع ارجاعی طبقات النسائین را بازبینی کرد و متأسفانه ردّیابی از اثر الرد علی الرافضه و اهل المکر... در فهرست آثار اعرج عقیقی نیافت. این امر نشان می‌دهد که مؤلفان معجم از دقت کافی در این تحقیق علمی فاصله گرفته‌اند (برای لزوم دقت علمی، رک: حافظ‌نیا، ۱۳۸۸، صص. ۲۲-۲۵).

۲-۵- الرد علی الرافضه به قلم علی بن الحسین قمی

در این معجم، کتابی با عنوان الرد علی الرافضه به یک عالم شیعی به نام علی بن الحسین قمی (م. ۳۲۹ق) نسبت داده شده که منبع خویش را کتاب کشف الحجب و الاستار، شماره ۲۴۸۰ ذکر کرده است (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۲۴). اما بررسی دقیق‌تر نگارنده مقاله نشان می‌دهد که این انتساب از اعتبار کافی برخوردار نیست. اعجازحسین کنتوری (۱۴۰۹ق، ج. ۱، ص. ۴۴۲) در کشف الحجب و الاستار نام نویسنده را ابی‌عبدالله الحسین بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی ثبت کرده است. این اختلاف نام، بی‌دقتی نویسندگان معجم را به نمایش می‌گذارد. همچنین، نویسندگان، توضیحات اعجاز حسین را در مقدمه اثر نادیده گرفته‌اند که وی تأکید کرده که در کتابش، در بیشتر موارد فقط به ذکر علمای امامیه و آثارشان بسنده کرده است. وی نتوانسته به بسیاری از متون دسترسی مستقیم داشته باشد (کنتوری، ۱۴۰۹ق، ج. ۱، ص. ۸). از سویی دیگر، جست‌وجو در منابع رجالی نشان می‌دهد که کتابی با عنوان الرد علی الرافضه در فهرست آثار حسین بن علی بن الحسین قمی ثبت نشده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۶۸).

۲-۶- کتاب الرد علی الرافضه نگاشته حسین بن علی بن سفیان البزوفری

در معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه، حسین بن علی بن سفیان البزوفری (م. ۳۵۲ق) به‌عنوان نویسنده کتابی ضدشیعه معرفی شده و به کتاب کشف الحجب و الاستار، شماره ۲۴۷۹ ارجاع داده شده است (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص. ۲۵). اگرچه ضبط نام مؤلف و کتاب در کشف الحجب اعجازحسین کنتوری (۱۴۰۹ق، ج. ۱، ص. ۴۴۲) با معجم مطابقت دارد، اما کنتوری در مقدمه تصریح کرده است که بیشتر به

گردآوری نام‌های علمای امامی مذهب و آثار آنان پرداخته و بررسی صحت انتساب‌ها را به‌ندرت انجام داده است (کتوری، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۸). به نقل از نجاشی (۱۳۶۵، ص ۶۸) و آقابزرگ تهرانی (۱۴۰۳ق، ج ۱۰، ص ۲۳۵) نام صحیح اثر البزوفری الرد علی الواقعه است که در رد گروه واقفیه، نه شیعه امامیه، نگاشته شده است.

۲-۷- کتاب رساله‌ی الی الشیعه فی مدینه نیشابور

این کتاب از آثار ابوبکر محمد بن العباس الخوارزمی ابن الطبری المورخ (م. ۳۸۳ق) است (العمران و الزهرانی، ۱۴۳۴ق، ص ۲۷). مطابق با تحقیق نگارنده مقاله، این متن به‌عنوان رساله ۹۶ جزوی از دیوان رسائل خوارزمی شناخته می‌شود که در ایران نیز توسط صادق آئینه‌وند تحت عنوان من ادب التشیع بالخوارزم (۱۳۶۵) و ترجمه فارسی ادبیات انقلاب در شیعه (۱۳۶۲) منتشر شده است. این رساله متضمن نامه‌ای به شاگردان خوارزمی در نیشابور است که به مجالس درس او اشاره دارند. در معجم بدون توضیح، این رساله به‌عنوان ردیه‌ای ضد شیعیان معرفی شده، حال آنکه منابع متعدد، با وجود اختلاف درباره زیدی یا امامی بودن خوارزمی، اصل تشیع او را پذیرفته‌اند (رک: حموی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶۲؛ صادقی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۹۵). محتوای رساله، که به مصائب وارده بر خاندان پیامبر (ص) و شیعیان می‌پردازد، با این ادعا تناقض آشکار دارد. نبود توضیحات در معجم درباره این تعارض، جای تأمل دارد.

نتیجه‌گیری

فرآیند تحقیق نشان داد که کتاب معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه در بسیاری از موارد از معیارهای علمی معجم‌نگاری در عصر حاضر فاصله داشته و مؤلفان آن، پیرو روش کلاسیک در معجم‌نویسی، در جهت انبوه‌سازی معجم و پایبندی به عقیده شخصی در عوض تعهد علمی گام برداشته‌اند. مهم‌ترین کاستی‌های ساختاری و روش‌شناختی در این معجم، نقض عینیت و ضعف در تعریف و تبیین مفاهیم کلیدی مانند «شیعه اثناعشری» و «ردیه‌نگاری» و نیز، تخطی از مؤلفه‌های روش تحقیق است که سبب شده انسجام میان عنوان، مسئله و محتوای کتاب از میان برود. از آنجا که نخستین گام‌ها در مبانی پژوهش خطا بوده، داده‌ها و شواهد نیز، لغزش‌های جدی داشته و در نتیجه، فواید مطرح‌شده اعتبار کافی ندارد و از سطح یک ادعا فراتر نرفته است. العمران و الزهرانی در عوض رعایت بی‌طرفی علمی، با هدف ایجاد انگاره «ما بر مدار حق و شیعه بر ناحق»، بدون بررسی دقیق محتوا و صحت استنادها، هم موضوعات غیرمجانس با شیعه امامیه را در فهرست معجم گنجانده و هم در ثبت توضیحات آثار و یا نام دقیق برخی از کتب و نویسندگان غفلت کرده و حتی گاهی، متون غیرمرتبط را به‌عنوان ردیه ضدشیعی معرفی کرده‌اند. بر این اساس، کمتر از نیمی از آثار معرفی‌شده از اعتبار کافی برخوردار نیستند. این امر اعتبار علمی کتاب را به‌طرز قابل توجهی کاهش داده است. با توجه به یافته‌های این پژوهش، پیشنهاد می‌شود تحقیقات آینده به تحلیل دقیق‌تر کتب ردیه‌نگاری با تمرکز بر روش‌شناسی و تحلیل محتوای آثار مرتبط بپردازند. همچنین، اصلاح و تکمیل این معجم با رعایت اصول علمی، گامی مهم در ارتقای سطح پژوهش‌های مرتبط با ردیه‌نگاری خواهد بود.

منابع

- ابوزید، بکر. (۱۴۰۷ق). طبقات النسائین. دارالرشد.
- امین، شریف یحیی. (۱۳۷۸). فرهنگنامه فرقه‌های اسلامی: فرهنگ الفبایی بیش از ۴۸۰ فرقه مسلمان. (محمدرضا موحدی، مترجم). انتشارات باز.
- انصاری، حسن. (۱۴۰۳). مجموعه درس‌گفتارهای میراث حدیث شیعه: عصر امامان باقر و صادق (ع). / درس گفتار. انجمن مسلمانان شیعه ام آی تی (مؤسسه فناوری ماساچوست امریکا). قابل دسترسی در t.me/zekrMIT
- انوری، محمدجواد. (۱۳۹۹). مدخل ردیه/ردیه نویسی. در غ. ع. حداد عادل (مؤلف)، دانشنامه جهان اسلام (ج. ۱۹). بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- آذری نژاد، اسماعیل. (۱۳۸۳). فرقه احمدیه. کلام/اسلامی، (۵۰)، ۱۴۸-۱۵۵.
- آقابزرگ تهرانی، محمد حسن. (۱۴۰۳ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. (احمد حسینی اشکوری، گردآورنده). دارالاضواء.
- باشا البغدادی، اسماعیل. (۱۹۵۵). هدیه العارفین. دار إحياء التراث العربی.
- بهشتی، مجاهد علی. (۱۳۸۶). ادعاهای قادیانی. فصلنامه مشرق موعود، (۲).
- جعفریان، رسول. (۱۴۰۳ق). شناختنامه منابع کهن فرقه‌های اسلامی. کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی (چاپ شانزدهم). سمت.
- حضرتی، حسن. (۱۳۹۰). روش پژوهش در تاریخ‌شناسی. پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- حیدری، عبدالله. (۱۴۳۰ق). مناظره امام جعفر صادق (ع) با یک رافضی. (عبدالله حیدری، مترجم؛ علی شبل، محقق). www.ageedeh.com
- ذهبی، شمس الدین. (۱۴۰۵ق). سیر أعلام النبلاء. (شعیب الأرنؤوط و همکاران، محققان). مؤسسه الرساله.
- رابینسون، جیس اف. (۱۳۹۸). تاریخ‌نگاری اسلامی (چاپ سوم). (محسن الویری، مترجم). سمت.
- رحماندوست، مجتبی. (۱۳۹۰). نهضت معجم‌نویسی. ادب عربی، (۳)، ۱۸۱-۲۰۰.
- رسی، قاسم بن ابراهیم. (۱۴۲۰ق). الدلیل الکبیر فی الرد علی الزنادقه و الملحدین ولبیه الرد علی الملحد و مناظرته. دارالآفاق العربیه.
- زرکلی، خیر الدین. (۱۹۸۹). لا اعلام. دارالعلم للملایین.
- سجادی، سیدصادق، و عالم‌زاده، هادی. (۱۳۸۲). تاریخ‌نگاری در اسلام (چاپ پنجم). سمت.
- سزگین، فؤاد. (۱۴۱۲ق). تاریخ التراث العربی. (حجازی، مترجم). کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). اوائل المقالات. المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ مفید.
- صادقی، مریم. (۱۳۷۳). مدخل ابوبکر خوارزمی. دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج. ۵. مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- علی عبدالعزیز الشبل. (۱۴۱۷ق). مناظره جعفر الصادق ع مع الرافضی بین أبی بکر و علی (ع). دارالوط.
- غفوری، محمد. (۱۳۹۱). مفهوم‌شناسی شیعه در منابع اهل سنت. پژوهشنامه تاریخ اسلام، (۶)، ۱۰۹-۱۲۵.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۳). آیین نگارش مقاله پژوهشی (ویراست سوم). سخن.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۷). آشنایی با فرق تشیع. مرکز مدیریت حوزه علمیه.
- قدسی، محمد. (۱۴۰۲). عوامل مؤثر بر نحوه توصیف عبدالقاهر بغدادی (م، ۴۲۹) از شیعیان در کتاب الفرق بین الفرق.
- [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد].
- کحاله، عمر رضا. (۱۳۷۶ق). معجم المؤلفین. دار إحياء التراث العربی.

کنتوری، اعجاز حسین بن محمد قلی. (۱۴۰۹ق). *کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار*. مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.

محمد العمران، علی بن، و احمد الزهرانی، خالد بن. (۱۴۳۴ق). *معجم المؤلفات فی الرد علی الشیعه الاثنی عشریه*. دارالوعی. محمد بن عبدالسلام بن سعید التنوخی القیروانی المالکی، ابو عبدالله. (۱۴۳۲ق). *فتاوی ابن سحنون الامام الکبیر و العالم التحریر مفتی القیروان*. (مصطفی محمود الازهری، محقق). دار ابن القیم.

مصطفوی سبزواری، سیدرضا. (۱۳۸۴). فهرست نویسی در دوران اسلامی. *پژوهشنامه ادب حماسی*، (۱)، ۱۳۷-۱۵۲.

ملائی توانی، علیرضا. (۱۳۸۶). *درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ*. نی.

نجاشی، ابی العباس احمد بن علی. (۱۳۶۵). *رجال نجاشی*. (سید موسی شبیری الزنجانی، محقق). مؤسسه النشر الاسلامی. ولوی، علی محمد، و دشتی، محمد. (۱۳۹۰). نقش علویان در گسترش تشیع در نیشابور. *فصلنامه شیعه شناسی*، ۹(۲۵)، ۱۱۳-۱۴۴.

References

- Abū Zayd, Bakr. 1407 AH (1986–1987 AD). *Ṭabaqāt al-Nassābīn*. Dār al-Rushd.
- Āghā Buzurg al-Ṭihirānī, Muḥammad Ḥasan. 1403 AH (1982–1983 AD). *al-Dharī‘ah ilā Taṣānīf al-Shī‘ah*. Edited by Aḥmad Ḥusaynī Ashkavarī. Dār al-‘Aḍwā’.
- ‘Alī ‘Abd al-‘Azīz, al-Shibl. 1417 AH (1996–1997 AD). *Munāẓarat Ja‘far al-Ṣādiq (‘a) ma‘a al-Rāfiḍī bayna Abī Bakr wa-‘Alī (‘a)*. Dār al-Waṭan.
- Amīn, Sharīf Yahyā. 1378 Sh. (1999–2000 AD). *Farhangnāmah-i Firqaḥ-hā-yi Islāmī: Farhang-i Alfībāyī-i Bīsh az 480 Firqaḥ-i Musalmān*. Translated by Muḥammad Riḍā Muvahḥidī. Intishārāt-i Bāz.
- Anṣārī, Ḥasan. 1403 AH (1982–1983 AD). *Majmū‘ah-i Dars’guftārḥā-yi Mīrās-i Ḥadīṣ-i Shī‘ah: ‘Aṣr-i Imāmān Bāqir va Ṣādiq (‘a)*. [Lecture Series]. MIT Shia Muslims Association (Massachusetts Institute of Technology). Accessible at t.me/zekrMIT.
- Anvarī, Muḥammad Javād. 1399 Sh. (2020–2021 AD). "Madkhal-i Radiyah/Radiyah-nivīsī." In *Dānishnāmah-i Jahān-i Islām*, vol. 19, edited by Gh. ‘A. Ḥaddād ‘Ādil. Bunyād-i Dāyirat al-Ma‘ārif-i Islāmī.
- Āzarī-nizhād, Ismā‘īl. 1383 Sh. (2004–2005 AD). "Firqaḥ-i Aḥmadīyah." *Kalām-i Islāmī*, no. 50: 148–55.
- Bāshā al-Baghdādī, Ismā‘īl. 1955 AD. *Hadīyat al-‘Ārifīn*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Bihishtī, Mujāhid‘alī. 1386 Sh. (2007–2008 AD). "Iddi‘ahā-yi Qādiyānī." *Faṣlnāmah-i Mashriq-i Maw‘ūd*, no. 2.
- al-Dhahabī, Shams al-Dīn. 1405 AH (1984–1985 AD). *Siyyar A‘lām al-Nubalā’*. Edited by Shu‘ayb al-‘Arna‘ūt et al. Mu‘assasat al-Risālāh.
- Farmāniyān, Maḥdī. 1387 Sh. (2008–2009 AD). *Āshnāyī bā Firaq-i Tashayyu’*. Markaz-i Mudīriyat-i Ḥawzah-i ‘Ilmīyah.
- Futūḥī, Maḥmūd. 1393 Sh. (2014–2015 AD). *Āyīn-i Nigārish-i Maqālah-i Pazhūhishī*. 3rd ed. Sukhan.
- Ghafūrī, Muḥammad. 1391 Sh. (2012–2013 AD). "Mafhūm’shināsī-i Shī‘ah dar Manābī-i Ahl-i Sunnat." *Pazhūhishnāmah-i Tārīkh-i Islām* 2, no. 6: 109–25.

- Hāfiẓ'niyā, Muḥammad Riḍā. 1388 Sh. (2009–2010 AD). *Muqaddamah'ī bar Ravish-i Taḥqīq dar 'Ulūm-i Insānī*. 16th ed. SAMT.
- Ḥaydarī, 'Abd Allāh. 1430 AH (2008–2009 AD). *Munāẓarah-'i Imām Ja'far Ṣādiq ('a) bā yak Rāfiḍī*. Translated by 'Abd Allāh Ḥaydarī, edited by 'Alī Shibl. www.ageedeh.com.
- Ḥazratī, Ḥasan. 1390 Sh. (2011–2012 AD). *Ravish-i Pazhūhish dar Tārīkh'shināsī*. Pazhūhishkadah-'i Imām Khumaynī va Inqilāb-i Islāmī.
- Ja'fariyān, Rasūl. 1403 AH (1982–1983 AD). *Shinākhtnāmah-'i Manābi-'i Kuhan-i Firqah'hā-yi Islāmī*. Kitābkhānah-'i Takhaṣṣuṣ-i Tārīkh-i Islām va Irān.
- Kaḥḥālāh, 'Umar Riḍā. 1376 AH (1956–1957 AD). *Mu'jam al-Mu'allifīn*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Kantūrī, I'jāz Ḥusayn ibn Muḥammad Qulī. 1409 AH (1988–1989 AD). *Kashf al-Ḥujub wa-al-Astār 'an Asmā' al-Kutub wa-al-Asfār*. Maktabat Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Mulā'ī Tavānī, 'Alī Riḍā. 1386 Sh. (2007–2008 AD). *Darāmadī bar Ravish-i Pazhūhish dar Tārīkh*. Nay.
- Muḥammad al-'Imrān, 'Alī ibn, and Aḥmad al-Zahrānī, Khālīd ibn. 1434 AH (2012–2013 AD). *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'ah al-Ithnay 'Ashariyah*. Dār al-Wa'y.
- Muḥammad ibn 'Abd al-Salām ibn Sa'īd al-Tanūkhī al-Qayrawānī al-Mālikī, Abū 'Abd Allāh. 1432 AH (2010–2011 AD). *Fatāwā Ibn Ṣaḥnūn al-Imām al-Kabīr wa-al-'Ālim al-Taḥrīr Muḥī al-Qayrawān*. Edited by Muṣṭafā Maḥmūd al-Azharī. Dār Ibn al-Qayyim.
- Muṣṭafawī Sabzavārī, Sayyid Riḍā. 1384 Sh. (2005–2006 AD). "Fihrist'nivīsī dar Dawrān-i Islāmī." *Pazhūhishnāmah-'i Adab-i Ḥamāsī*, no. 1: 137–52.
- al-Najāshī, Abī al-'Abbās Aḥmad ibn 'Alī. 1365 Sh. (1986–1987 AD). *Rijāl al-Najāshī*. Edited by Sayyid Mūsā Shubayrī al-Zanjānī. Mu'assasah-'i al-Nashr al-Islāmī.
- Qudsī, Muḥammad. 1402 Sh. (2023–2024 AD). "'Avāmil-i Mu'assir bar Naḥvah-'i Tawṣīf-i 'Abd al-Qāhir Baghdādī (m. 429) az Shī'iyyān dar Kitāb al-Farq bayn al-Firaq." M.A. Thesis, Ferdowsi University of Mashhad.
- Raḥmāndūst, Muḥtabā. 1390 Sh. (2011–2012 AD). "Nahẓat-i Mu'jam'nivīsī." *Adab-i Arabī* 3, no. 3: 181–200.
- al-Rassī, al-Qāsim ibn Ibrāhīm. 1420 AH (1999–2000 AD). *al-Dalīl al-Kabīr fī al-Radd 'alā al-Zanādiqah wa-al-Mulḥidīn wa-yalīhi al-Radd 'alā al-Mulḥid wa-Munāẓaratuhu*. Dār al-Āfāq al-'Arabīyah.
- Robinson, Chase F. 1398 Sh. (2019–2020 AD). *Tārīkh'nigārī-i Islāmī*. Translated by Muḥsin Alvīrī. 3rd ed. SAMT.
- Ṣādiqī, Maryam. 1373 Sh. (1994–1995 AD). "Madkhal-i Abū Bakr Khwārazmī." In *Dā'irat al-Ma'ārif-i Buzurg-i Islāmī*, vol. 5. Markaz-i Dā'irat al-Ma'ārif-i Buzurg-i Islāmī.
- Sajjādī, Sayyid Ṣādiq, and 'Ālam'zādah, Hādī. 1382 Sh. (2003–2004 AD). *Tārīkh'nigārī dar Islām*. 5th ed. SAMT.
- Sezgin, Fuat. 1412 AH (1991–1992 AD). *Tārīkh al-Turāth al-'Arabī*. Translated by Ḥijāzī. Kitābkhānah-'i Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- al-Shaykh al-Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. 1413 AH (1992–1993 AD). *Awā'il al-Maqālāt*. al-Mu'tamar al-'Ālamī li-Alfiyat al-Shaykh al-Mufīd.

- Valivī, 'Alī Muḥammad, and Dashtī, Muḥammad. 1390 Sh. (2011–2012 AD). "Naqsh-i 'Alaviyān dar Gustarish-i Tashayyu' dar Nīshābūr." *Faṣlnāmah-'i Shī'ah'shināsī* 9, no. 35: 113–44.
- al-Ziriklī, Khayr al-Dīn. 1989 AD. *al-A 'lām*. Dār al-'Ilm lil-Malāyīn.
- Sajadī, Sayyid Šādiq, and 'Ālamzādeh, Hādī. (1382 Sh./2003 AD). *Tārīkh-negārī dar Islām* (5th ed.). Samt.
- Sazgīn, Fu'ād. (1412 AH / 1991 AD). *Tārīkh al-Turāth al-'Arabī*. Translated by Hījāzī. Kitābkhānah Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Shaykh al-Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1413 AH / 1992 AD). *Awā'il al-Maqālāt*. al-Mu'tamar al-'Ālamī li-Alfiyyat al-Shaykh al-Mufīd.
- Šādeqī, Maryam. (1373 Sh./1994 AD). "Madkhal Abū Bakr al-Khwarizmī." In *Dā'irat al-Ma'ārif al-Kabīrah al-Islāmī*, vol. 5. Markaz Dā'irat al-Ma'ārif al-Kabīrah al-Islāmī.
- 'Alī 'Abd al-'Azīz al-Shibl. (1417 AH / 1996 AD). *Munāzarah Ja'far al-Šādiq ['a] ma' al-Rāfiḍī bayna Abī Bakr wa- 'Alī ['a]*. Dār al-Wāṭ.
- Ghafūrī, Muḥammad. (1391 Sh./2012 AD). "Mafhūm-shenāsī-yi Shī'ah dar Manāb' Ahl al-Sunnah." *Pazhūshnāmeh Tārīkh Islām* 2(6): 109–125.
- Fotūhī, Maḥmūd. (1393 Sh./2014 AD). *Āyīn-e Negāresh-e Maqālah-e Pazhūhishī* (3rd ed.). Sokhan.
- Farmāniān, Maḥdī. (1387 Sh./2008 AD). *Āshenā'ī bā Ferq-e Shi'ah*. Markaz Modīriyyat Ḥawzah 'Ilmiyah.
- Qudsī, Muḥammad. (1402 Sh./2023 AD). "Avāmel Mo'aththir bar Nawḥ-e Tawṣīf 'Abd al-Qāhir Baghdādī (d. 429 AH) az Shī'ān dar Kitāb al-Firaq bayna al-Firaq." Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad.
- Kihālah, 'Umar Riḍā. (1376 AH / 1957 AD). *Mu'jam al-Mu'allifīn*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī.
- Kantūrī, I'jāz Ḥusayn ibn Muḥammad Qulī. (1409 AH / 1989 AD). *Kashf al-Hujab wa al-Asfār 'an Asmā' al-Kutub wa al-Asfār*. Maktabah Āyat Allāh Mar'ashī Najafī.
- Muḥammad al-'Umrān, 'Alī ibn, and Aḥmad al-Zahrānī, Khālīd ibn. (1434 AH / 2012 AD). *Mu'jam al-Mu'allafāt fī al-Radd 'alā al-Shī'ah al-Ithnā 'Ashariyyah*. Dār al-Wa'ī.
- Muḥammad ibn 'Abd al-Salām ibn Sa'īd al-Tannūkhī al-Qayrawānī al-Mālikī, Abū 'Abd Allāh. (1432 AH / 2011–12 AD). *Fatāwā Ibn Sahnūn al-Imām al-Kabīr wa-al-Ālim al-Taḥrīr, Muftī al-Qayrawān*. Edited by Muṣṭafā Maḥmūd al-Āzhirī. Dār Ibn al-Qayyim.
- Moṣṭafavī Sabzwārī, Sayyid Riḍā. (1384 Sh./2005 AD). "Fehrest-navīsī dar Dowrān-e Islāmī." *Pazhūshnāmeh Adab Ḥamāsī* (1): 137–152.
- Malā'ī Tavānī, 'Alī Reżā. (1386 Sh./2007–08 AD). *Daramadī bar Ravash-e Pazhūhesh dar Tārīkh*. Nī.
- Najāshī, Abū al-'Abbās Aḥmad ibn 'Alī. (1365 Sh./1986 AD). *Rijāl Najāshī*. Edited by Sayyid Mūsā Shabīrī al-Zanjānī. Mu'assasah al-Nashr al-Islāmī.
- Walawī, 'Alī Muḥammad, and Dashtī, Muḥammad. (1390 Sh./2011 AD). "Naqsh-e 'Alawīān dar Gostaresh-e Shī'ah dar Neyshābur." *Faslnāmeh Shī'ah Shenāsī* 9(35): 113–144.